

Takó Ferenc

A tények és a teória

A vita a *Protestáns etikáról* és a *Világvallások gazdasági etikája*

A modern európai kultúrán nevelkedett ember elkerülhetetlenül és jogosan a következő kérdésfeltevés fényében közelíti meg az egyetemes történelmi problémákat: a körülmények miféle láncolata vezetett oda, hogy éppen a Nyugat talaján és csakis itt tűntek fel olyan művelődéstörténeti jelenségek, amelyek – legalábbis ahogy mi szívesen képzeljük – *egyetemes* jelentőségű és érvényű fejlődés irányába mutattak?¹

E sorokat írja Max Weber az *Összegyűjtött vallásszociológiai tanulmányok* (*Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*) című kötet bevezetőjének elejére. A kötet, amelyben a két „Protestáns etika” tanulmány² és a *Világvallások gazdasági etikája* (*Die Wirtschaftsethik der Weltreligionen*) írásai³ szerepelnek, csak 1920-ban, a protestáns etika tanulmányok után másfél évtizeddel jelent meg. A *Protestáns etika* első, 1904-ben az *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik* 20. kötetében publikált tanulmánya még így kezdődik:

Ha egy pillantást vetünk *valamely* felekezeti szempontból vegyes ország foglalkozási statisztikájára, *igen gyakran* találkozunk egy olyan jelenséggel, amely élénken foglalkoztatja a német katolikus sajtót, irodalmat és a katolikus kongresszusokat. Ez a jelenség a birtoktulajdonnak és vállalkozásnak, valamint a modern vállalatokban alkalmazott munkásság tanult felső rétegeinek, *különösen* a magasabb műszaki vagy kereskedelmi előképzettségű személyzetnek *túlnyomóan* protestáns jellege.⁴

Mint a kiemelésekkel érzékeltetni igyekszem, ez a szöveg *nem* az Egyetemes felőli megközelítéssel indul – mégis, már ekkor a tézisek *túlzott kiterjesztettsége* a kritika fő tárgya.⁵

1 Weber 2007a, 9. o. (Az 1920-as „Előzetes megjegyzés”-t általában a *Protestáns etika* kiadások elején is elhelyezik, így a magyar kiadásban is [Weber 1995]. Itt a *Világvallások gazdasági etikája* átdolgozott fordítását idézem.)

2 „A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme” (első megjelenése: *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, 20–21. kötet, 1904–1905) és „A protestáns szekták és a kapitalizmus szelleme” (első megjelenése: *Frankfurter Zeitung*, Osternummer, 1906).

3 „Konfucianizmus és taoizmus” (1915–1916), „Hinduizmus és buddhizmus” (1916–1917), és „Az ókori zsidóság” (1917–1920). Eredeti megjelenésük az *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik* 41–46. kötetében.

4 Weber 1995, 25–26. o. *Kiemelések tőlem* – T.F.

5 E tanulmányban a Weber életében zajló vita mozzanataira fókuszálok, fontos megjegyezni azonban, hogy a XX. században is születnek írások, melyek sokszor ugyanazokat a jellegzetességeket mutatják (beleértve hibáikat is), mint az itt vizsgált bírálatok. (Giddens 1992, xx–xxi. o.)

Weber a bírálatokat rendre azzal cáfolja, hogy a vizsgálódás nem általánosító, a kutató-sok révén azonban, melyeket e bírálatok nyomán (is) folytat, egy *egyetemes* történeti állítás igazolását véli megtalálni. Hogy tárgyilagosan és objektíven lássuk a *Protestáns etika* és kritikái *célját, tárgyát és következményeit*, először (1) összefoglalom, *mit állít* az eredeti mű; ezután (2) vázolom, *mire vonatkoznak* a kritikái; majd (3) rávilágítok, *mit (mi újat?) állít* Weber a bírálatokra adott válaszaiban, melyek közül többet „antikritikainak” nevez; végül (4) kitekintek arra a hatásra, amelyet a vita a világvallás-tanulmányokra gyakorolt.

1. A *Protestáns etika* alaptézise

A *Protestáns etika* alaptézisének 1920-as összefoglalása szerint a tanulmányokban Weber azt mutatja meg

a modern gazdasági ethosznak az aszketikus protestantizmus gazdasági etikájával való összefüggése példáján, hogy milyen meghatározott vallásos hittartalmakkal átszótt feltételekhez kötődik egy „gazdasági érzület”-nek, tehát egy gazdasági forma „ethosz”-ának keletkezése.⁶

Érdeemes elemzésünket azzal kezdeni, hogy pontról pontra meghatározzuk e rövid gondolat terminusainak – sokszor sajátosan „weberi” – jelentését.

a) *Gazdasági formán* olyan berendezkedést kell értenünk, amilyen az antik városgazdaság, vagy a modern nyugati kapitalizmus. Egy valóságosan megjelenő *forma* azonban mindig különbözik „ethosztól”, e tekintetben pedig fontos, hogy az egyes alakzatok megjelölésére használt fogalmak esetenként eltérő mértékben specifikusak. A „kapitalizmus” szónak például van egy teljességgel általános – mind a Weber korában, mind a ma megszokottnál sokkal tágabb – jelentése, amennyiben „a nyereségszerzés *sokféle* egymástól *különböző*, de tipikus módon lehet »kapitalista« irányultságú (azaz, racionális esetben: *tőkeelszámolásra* törekvő).”⁷ Itt éppen az általános érvényűség van a hangsúly – és éppen ezen általános érvényűség félreért(elmez)ése lesz számos Weberrel szembeni kritika kiváltója. E fogalmak ugyanis éppen azon elemeket tartalmazzák, amelyek révén *különböző* korok és területek *különböző* berendezkedését *egyaránt* kapitalistaként azonosítjuk. Az ilyen fogalmak az *ideáltípusok*, amelyek egy adott alakzat bizonyos elemeit absztrahálják, egy utópikus konstrukciót hoznak létre belőle, hogy ezáltal megérthessük annak

⁶ Weber 1995, 19. o.

⁷ Weber 1987, 180. o. (31.§.)

lényegi vonásait. (Ez természetesen nem jelenti, hogy az „ideáltipikus” megfelelne az „általános”-nak: a kapitalizmusnak általában épp úgy kialakítható az ideáltipikus fogalma, ahogyan a *modern nyugati* kapitalizmusnak.⁸⁾

b) A *modern gazdasági ethosz*, vagyis „a kapitalizmus szelleme”, a kapitalizmussal mint formával ellentétben olyan „etikusan színezett életszabály”,⁹ amelynek „legfigyelemreméltóbb vonása az a gondolat, hogy az egyénnek kötelezettségei vannak a saját tőkéjének növeléséhez fűződő – öncélként előfeltételezett – érdekekkel szemben.”¹⁰

c) A *vallási hittartalmak* az egyes vallásokhoz kötődő, de a szó szoros értelmében vett „hitélet” köréből kilépő, pontosabban a hitéletet az életvezetés hétköznapi gyakorlatának körébe emelő tanítások, melyek kulcsszerepet játszanak Weber elméletében. Ezek egyik jellegzetes példája a lutheri hivatás-fogalom, amelynek központi eleme a kötelesegteljesítésnek az üdvösség elérésében játszott szerepe,¹¹ és amely „a kálvinizmus és más »puritán« szekták”¹² gyakorlatában fonódik össze a modern kapitalizmussal.

d) *Aszketikus protestantizmuson* Weber szóhasználatában a XVII. századi Nyugat-Európa kálvinizmusát, a pietizmust, a metodizmust és a felnőtteket keresztesztőlők mozgalmát kell értenünk. Ezen irányzatokban kap kiemelt jelentőséget a kegyelmi kiválasztás tana, mely szerint

[a] világ arra – s csak arra – rendeltetett, hogy Isten dicsőségét szolgáljuk s a kiválasztott keresztény arra – és csak arra – van a világon, hogy a parancsolatok végrehajtásával részt vegyen Isten világi dicsőségének gyarapításában. Isten azonban társadalmi teljesítményt követel a keresztényektől, *hiszen* azt követeli, hogy az élet társadalmi formálása az ő parancsai szerint [...] történjék.¹³

Az aszketikus protestantizmus megszünteti „a mindennapi ember terv és rendszer nélküli erkölcsi gyakorlatát”, s kialakítja „az egész életvezetés *módszerét*”,¹⁴ amelyben az üdvösségre vonatkozó bizonyosság megszerzésének eszköze a „*fáradhatatlan hivatásvégzés*”,¹⁵ a munka a „tisztátalan élet” megelőzésére szolgál, „a munkakedv hiánya pedig a kegyelmi állapot hiányának” kezdete.¹⁶

8 „[A] weberi kapitalizmus-elméletnek két szintje van: szolgál egyfelől egy nagymértékben meghatározatlanul hagyott elmélettel a kapitalizmusról általában – mint történelem-feletti ideáltípus –, másfelől azonban egy sokkal inkább meghatározott elméletet foglal magába a modern kapitalizmusról mint specifikus ideáltípus.” (Segre, 1989, 447. o.)

9 Weber 1995, 41. o.

10 Weber 1995, 40. o.

11 Weber 1995, 80. o.

12 Weber 1995, 91. o.

13 Weber 1995, 112. o.

14 Weber 1995, 128–129. o.

15 Weber 1995, 118–119. o.

16 Weber 1995, 188–189. o.

e) Ez vezet el a *protestáns aszkézis gazdasági etikájához*. A hívő által végzett munka annál inkább Istennek tetsző, minél inkább erkölcsös, hasznos a közösségnek, és *gazdasági szempontból jövedelmező* az egyénnek. Ha ugyanis Isten a jövedelemszerzést lehetővé teszi, ezzel kinyilvánítja szándékát is, melyet szolgálni a hívőnek *kötelessége*, vagyis „erkölcsileg nemcsak megengedett, hanem egyenesen kívánatos is a gazdaság.”¹⁷

Weber szerint tehát a kapitalizmus *modern* formája mögött munkáló *érzület* nagyon nagy mértékben azon a protestáns gazdasági etikán alapszik, amely az e forma kialakulásában *történetileg is meghatározó* protestáns közösségek életvezetését áthatotta. Ezzel együtt a vizsgálat *példa* is: arra mutat rá, hogy a gazdasági formák nem kizárólag az emberi észleléstől elszigetelt, de a társadalomra döntően ható erők révén jönnek létre, mivel meghatározza őket az az etikai magatartás is, amely olyan *feltételekre* vezetendő vissza, amilyen a vizsgált közösség *vallási etikája*. Ami azonban itt is érvényes:

csak olyan módon járhatunk el, hogy a vallásos gondolatokat „ideáltipikus” következménysorba állítjuk, úgy, ahogyan a történelmi valóságban csak ritkán fordulnak elő. A történelmi valóságban lehetetlen merev határvonalat felállítani, de éppen ezért csak a *legkövetkezetesebb* formák vizsgálata biztathat azzal, hogy rábukkanunk sajátságos hatásukra.¹⁸

A mai olvasó számára talán már egyértelműnek tűnik, a weberi fogalomhasználat egyik legmeghatározóbb sajátossága a terminusok ideáltipikus alkalmazása. Erre újra és újra figyelmeztetünk kell magunkat, felidézvén az életmű egyes kiemelkedő alkotásait, például a *Gazdaság és társadalom* „kategóriatanát”. Fontos azonban tudnunk – s ezt szem előtt tartva fogunk hozzá a protestantizmus-tanulmányok kritikáinak értelmezéséhez –, hogy az ideáltípusok, vagyis a fogalomalkotás weberi elméletének első átfogó kidolgozása *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* első tanulmányánál csak néhány hónappal korábban, szintén 1904-ben látott napvilágot az *Archivban*: ez volt az „Objektivitás”-tanulmány.¹⁹ Igaz, a protestantizmus-írások első jelentős kritikája három évvel később jelenik meg, és nyilvánvaló, hogy Weber módszertana ekkor még nem volt széles körben ismert, és fogalmilag megszilárdult sem. Ez is az egyik (noha talán nem a legfőbb) oka annak, hogy a kritikusok számos olyan megállapítást, amelyet Weber *teoretikus* értelemben tett és fejtett ki, elsősorban vagy teljes mértékben *történeti szempontból* olvastak és interpretáltak.²⁰ Ez természetesen nem menti fel őket az alól, hogy

17 Weber 1995, 195. o.

18 Weber 1995, 97–98. o.

19 Magyarul: Weber 1998, 7–69. o.

20 „[K]ülön-külön sem a történelem, sem a teória nem elégséges, hanem csak a kettő együttműködése nyújt lehetőséget társadalomtudományos fogalmak képzésére; a két terület összemosása azonban megint csak veszélyeket rejtget, a fogalomalkotásnak tehát – képletesen szólva – állandóan ide-oda kell mozognia a kettő között.” (Erdélyi 1999, 12–13. o.) Vö. Ringer 2000, 110–121. o.

olykor teljességgel félreértik Weber egyes gondolatait, minket azonban figyelmeztet, *ne* a '20-as évek olvasójának ismereteit tulajdonítsuk nekik.²¹

2. A *Protestáns etika* kritikája

1907-ben jelenik meg az *Archiv* 25. kötetében a protestantizmus-tanulmányok első jelentős kritikája, Karl Fischer bírálata, amelyre Weber is válaszol. Fischer saját Weber-interpretációjával²² való egyetértésben vallja, hogy a materialista történelemértelmezés nem elegendő a társadalmi jelenségek magyarázatához, rövid kritikája azonban a kapitalista szellem *pszichológiai* magyarázatának felvetésére íródik. Nyilvánvaló, hogy több ponton félreérti Weber szándékát, például azt állítván, hogy Weber Benjamin Franklinnél és a Fuggereknél találja meg a „kaptalista szellemet”, holott az említettek Weber a kapitalista szellem kialakulása *előtti*, „tőkeelszámolásra törekvő” szemléletmódjában *kapitalista gazdálkodás* (a Fugger-család) és a már protestáns hatásra kialakult *kapitalista szellem* (Franklin) példáiként mint szembenállókat vizsgálja.²³ Weber tehát nem érte el a célt, hogy a „kapitalizmus”, illetve a „kapitalista szellem” fogalmaival jelölt ideáltipikus konstrukciókat *mindenki* számára világosan elválassza egymástól. A kritikák túlnyomó többsége erre a fogalmi gócpontra vezethető vissza, amennyiben azt firtatják, lehetséges és szükséges-e ez a szétválasztás – ha ugyanis nem az, akkor a protestáns etika nem idéz elő lényegi változást (vagy a lényegi változást *nem* a protestáns etika idézi elő). Miért tekintettek a kálvinisták – kérdezi Fischer – „a legmegterhelőbb hivatásteljesítésre úgy, mint a kiválasztottság jelére? Vajon a népek egy más gazdasági szinten is *ezt* a jelet tekintették volna a kiválasztottság jelének?”²⁴ A hivatásetika változása és a protestantizmus megjelenése közötti *történeti párhuzam* még nem jelent *kauzális* kapcsolatot – írja Fischer már a Weber válaszára adott reakcióban.²⁵ Az a próbálkozás – teszi hozzá –,

hogy a múlt hiteles rekonstrukcióját adjuk, különösen azon fáradozásunk, hogy felismerjük a történelemben ható motívumokat, abba a komoly nehézségbe ütközik, hogy a történelemben és a történelemmel nem végezhetünk kísérleteket. Nem tudjuk az okok egyik vagy másik összetevőjét variálni vagy teljes egészében kikapcsolni,

21 „[Weber] *A protestáns etikát* elsősorban felderítő útnak szánta, melynek teljes jelentősége nem válik világossá későbbi munkáinak megjelenéséig az összehasonlító vallásszociológia területén.” (Davis 1978, 1110. o.) Vö. Giddens 1992, xx. o., Bakker 2003, 135. o.

22 Fischer 1972a, 12. o.

23 Vö. Weber 1972a, 27. o.

24 Fischer 1972a, 15. o.

25 Fischer 1972b, 40. o.

hogy ezáltal felismerjük, az okok összességéből melyik és milyen mértékben van jelen a hatásban.²⁶

Haelolvassuk Weber 1906-ban publikált, „Kritikai tanulmányok a kultúrtudományos logika területén” című írását, meghökkentően hasonló gondolatsort találunk – el-lentétes előjellel. Itt Weber éppen egy olyan eljárást vázol, melynek keretében a történész a *lehetséges* okok közül az egyik vagy másik összetevőt absztrakciók so-rozatán keresztül *átmenetileg* kikapcsolja, és *elgondol* egy alternatív *lehetőséget*, a *legvalószínűbb* kimenetelt, hogy ezt a valóban megtörtént eseményekkel összevetve felismerje, jelen volt-e (illetve milyen mértékben volt jelen) az ideiglenesen kiikt-atott elem az okok összességében.²⁷ E gondolatmenet a világvallás-tanulmányok kapcsán nagyon fontos lesz számunkra.

A weberi viszontválaszok sorát a Fischernek írottak nyitják meg, de bővebb és na-gyobb jelentőségű darabjai a Felix Rachfahl írásaira adott válaszok voltak. Rachfahl 1909-es „Kálvinizmus és kapitalizmus” című tanulmánya arra az alaptételre épül, hogy Weber felfogása „a kapitalista szellemről egyfelől túl szűk, másfelől túl tág”.²⁸ „Túl szűk”, amennyiben a fogalom sokkal átfogóbban értelmezendő:

minden speciális hivatásetika az általában vett etika kincséből veszi normáit, és ki tagad-ná, hogy éppen a pénzszerzésre irányuló hivatásetika igényli leginkább, hogy függjön és szabályozást nyerjen az általános szokáserkölcstől? *De még ha ettől függetlenedne is, akkor sem szabadna megtagadni megnyilvánulásaitól a „kapitalizmus szelleme” ismérvet, amennyi-ben az ahhoz szükséges feltételek adottak.*²⁹

Ahogy második kritikájában fogalmaz, „Weber felfogása szerint végtelenül sok az olyan kapitalizmus, amely kapitalista szellem nélkül kellett volna, hogy létrejöjjön”.³⁰ E bírálat tehát *definíciókat* kérdőjelez meg, akárcsak akkor, amikor az ideáltipikus fogalmak túl tág voltát kifogásolja: a protestáns „aszkézis”, amennyiben így nevezzük, nélkülözi a katolikus aszkézis világtól való elfordulását, s még ha tartható is a kettő hasonlóságának tézise, mely a *racionalizáció* kulcsfogalmára épül, óvakodni kell attól, hogy e fogalmakat

26 Fischer 1972b, 41. o.

27 Weber 1999b, 272. skk. Jelentőségéhez ld. Erdélyi 2011. A „Kritische Studien auf dem Gebiet der kulturwissenschaftlichen Logik” c. tanulmány-pár 1906-ban jelent meg az *Archiv*ban. Azt illetően, hogy Fischer olvasta-e az írást, vagyis „kettős” kritikának számhatta-e fenti megjegyzését, csak találgatásokba bocsátkozhatunk.

28 Rachfahl 1972a, 75. o.

29 Rachfahl 1972a, 79. o.

30 Rachfahl 1972b, 255. o. (Vö. *uo.*, 256. o.)

lényegileg különböző tárgyakra vonatkoztassuk; vagy ha így teszünk, tudatában kell lennünk a jelentések különbségének: máskülönben [...] a nevek egybecsengése révén alapvető különbségeket mosunk el.³¹

A „kritika” következő mintegy ötven oldalán Rachfahl történeti érvekkel kísérli meg igazolni metodológiai ellenvetéseit.³² E vizsgálódás kívül esik jelen írás fókuszán, s hasonlóképp nem ejthetők több szót Rachfahl Weber viszontválaszára adott reakciójáról sem, amely lényegét tekintve csak megerősíti az első írásban mondottakat. Most rá kell térnem Weber „antikritikáira”.

3. Az antikritikák

Weber már a *Protestáns etika*ban leszögezi, nem védelmez egy „olyan balga-doktrinér tézist, [...] hogy a »kapitalista szellem« [...] csakis a reformáció bizonyos hatásainak következtében jöhetett létre [...]”.³³ Mégis minden antikritikában arra kényszerül, hogy újra és újra hangsúlyozza, a két kulturális jelenség „*a priori* magától értetődő módon” nem állt egymással „*törvényszerű* függési viszonyban”,³⁴ és hogy szándéka annak bemutatása volt,

milyen *irányban* befolyásolták az életvezetést a protestantizmus különböző, bizonyos alapvető metafizikai előfeltevésektől döntően meghatározott sajátosságokkal bíró ágai *ott, ahol* ilyen hatás *egyáltalán* megjelent.³⁵

Látnunk kell azonban, hogy ennek hangsúlyozása nemcsak „gyenge tollú, de iskola-mesteres hajlamú”³⁶ kritikusai miatt szükséges, hanem azért is, mert a *Protestáns etika* minden explicit kitétel ellenére nem vizsgál – és alig említ – a sémából kilógó eseteket vagy lehetőségeket.³⁷ Ennek oka persze világos: Weber itt nem egy általános történeti oksági levezetést ad, hanem egy eszmétörténeti mozzanat *kauzális jelentőségét* tárja fel, kidolgozván a *teóriát*, amely korábban figyelmen kívül hagyott *tények* értelmezését teszi lehetővé, mivel „a teóriának kell a tényekhez igazodnia és nem fordítva.”³⁸ Ugyanakkor,

31 Rachfahl 1972a, 92. o.

32 A Weber–Rachfahl vitához ld. Bakker 2003.

33 Weber 1995, 93. o.

34 Weber 1972a, 29–30. o. és Weber 1972d, 556. o.

35 Weber 1972a, 46–47. o. (Vö. Weber 1972c, 191. o.)

36 Weber 1972d, 554. o.

37 Mint Steinert rámutat, Weber nem is reagál Rachfahl olykor meglehetősen könnyen cáfolható felvetéseire: minduntalan a *Protestáns etika* egyes állításaival kapcsolatban felmerülő félreértéseket igyekszik kiküszöbölni. (Steinert 2010, 127. o.)

38 Weber 1972a, 34. o.

ahogy Weber az említett történet-elméleti írásban Goethét parafrázálva írja, már egy történeti tény ilyenként való megjelölésében, tehát „*magában a tényben* is teória rejlik”.³⁹ Ha azonban egy történész

semmi többet nem tud [e kísérletnek] ellene vetni, mint más összetevők sorának előszámlálását, amelyek – miként azt senki nem is kétli – mindenkor kísérői voltak a kapitalista expanziónak, aligha mozdítja előbbre tudománya feladatát és érdekét: miért is érdekelne egyáltalán a „történelem”, ha az csak arra mutat rá, hogy alapvetően „már minden adva volt”?⁴⁰

Az ideáltípusok elmélete voltaképpen nem más, mint e metodológiai kérdések terminológiai oldala. Ezáltal a protestantizmus–kapitalizmus reláció ok-okozati láncként való értelmezésének tagadása mellett ide kapcsolódik az aszkézis-értelmezés problematikájára adott válasz is. „Míg úgy nem döntünk” – mondja Weber,

hogy minden esetben ad hoc módon teljesen új szavakat alkotunk, vagy esetleg a kémiát vagy az avenariusi filozófiát követve betűjelölésekkel dolgozunk, egy még jelöletlen tényállás számára a hagyományos nyelv[használat] az ahhoz a lehető legközelebb álló és azt leginkább leíró szavát kell választanunk és gondoskodni annak [...] egyértelmű definíciójáról.⁴¹

Weber tehát adott történeti–társadalmi–gazdasági alakzatok (például aszkézis, kapitalizmus) közös jegyeit (például racionalizáció) kívánja feltárni, ezáltal hívván fel a figyelmet arra, milyen értelemben jelenthet hajtóerőt az egyik a másik számára. Ebben az eljárásban játszanak szerepet az ideáltípusok fogalmak, amelyeket „a történetiség *tényleges* átlagos tartalmi igen különböző mértékben *megközelítenek*”.⁴² Ezek egyfelől rámutatnak egyes jelenségek történelmen átívelő jelenlétére (például kapitalizmus mint a Fugger-család és a Benjamin Franklin által *egyaránt* képviselt gazdasági *forma*), másfelől egy már eleve a többi jelenséggel fennálló történeti reláció fogalmával jelzik, hogy egy adott forma (például a modern nyugati *kapitalizmus*) egy nagyobb kategória (kapitalizmus) alesete – de ez egyben azt is jelenti, hogy a többi alesettől bizonyos tulajdonságai *megkülönböztetik* (például Franklin esetében a modern gazdasági *ethosz*, a kapitalizmus *szelleme*). Ami Webert főként érdekelte, nem más, mint „annak az *embernek* a kialakulása, amelyet a vallásilag és gazdaságilag feltételezett tényezők összetelálokozása teremtett meg.”⁴³

Bármilyen hanyag legyen is azonban Fischer vagy Rachfahl, látnunk kell azt is, hogy a *Protestáns etika* sehol nem olyan rigorózus és világos a pénzszerzés utáni vágy

39 Weber 1999b, 275. o.

40 Weber 1972c, 197. o.

41 Weber 1972c, 179. o.

42 Weber 1972d, 580. o. – Magyarul: Weber 2007b, 26. o.

43 Weber 1972d, 580. o. – Magyarul: Weber 2007b, 26. o.

és a „kapitalizmus szelleme”, vagy a modern értelemben vett „tőke” és a „nagy vagyon” elválasztásában,⁴⁴ mint a negyedik nagy antikritika, az „Antikritikai zárszó *A protestáns etikához*” (1910). Itt olvassuk a következőket is:

Ha valaki [...] azt is meg óhajtáná tudni tőlem: feltehetőleg hogyan alakult volna a kapitalista fejlődés (mint gazdasági rendszer), ha *gondolatban kiiktatjuk* a kapitalista „szellem” sajátságos modern elemeinek kibontakozását [...], erre természetesen in summa lelkiismeretesen csak azt felelhetjük: nem tudjuk.⁴⁵

Egyes elemek gondolatban való kiiktatása kapcsán emlékezzünk a fent már említett történet-elméleti felvetésre, amely szerint a történész gondolati absztrakciók révén igenis *végezhet* hasonló kísérletet. Ebben az esetben azonban a kritikusok nem elégedtek volna meg *ilyen* kísérletekkel – ahogyan Weber sem; s az antikritikák sora voltaképpen nem zárul le az „Antikritikai zárszóval”.

4. A *Világvallások gazdasági etikája*

Weber a protestantizmus-tanulmányok 1920-as megjelenéséhez írt jegyzetében meg sem említi Fischert a „legrésztesebb” kritikák szerzői között, a „meglehetősen eredménytelen polémiából” pedig, amelyet az „itt egy általa nem igazán ismert területre tévedt” Rachfahlal folytatott, mint mondja, „semmit nem vett át”, leszámítva néhány kiegészítő idézetet, utalást az „Antikritikai zárszó”-ból.⁴⁶ Weber tehát világossá teszi: a protestáns etikáról szóló tanulmányok tézisést teljes mértékben tarthatónak véli – annak további igazolása pedig nem e tanulmányok feladata. Nem véletlenül kerül azonban ez a gondolat az első protestantizmus-tanulmány elé éppen azon kiadásban, amelyben a *Világvallások gazdasági etikája* címen ismert három írás („Konfucianizmus és taoizmus”, „Hinduizmus és buddhizmus”, „Az ókori zsidóság”) is helyet kapott. Ezek a művek, illetve egészében az *Egybegyűjtött vallásszociológiai tanulmányok* című kötet tekinthető ugyanis a *Protestáns etika* körül kialakult vita valódi „zárszavának”.

Két régebbi tanulmány [a két protestantizmus tanulmány] került a gyűjtemény elejére, melyek egy fontos részletkérdésben próbálják megvilágítani a kérdés többnyire legnehezebben megragadható aspektusát. Azt mutatjuk meg bennük a modern gazdasági étosznak az asketikus protestantizmus racionális etikájával való összefüggése példáján,

⁴⁴ Ld. Weber 1972d, 575–576. o.

⁴⁵ Weber 1972d, 597. o. – Magyarul: Weber 2007b, 45. o.

⁴⁶ Weber 1999a, 17. o. (Jegyzet az egybegyűjtött kiadásba a „Protestáns etika és a kapitalizmus szelleme” elé.)

hogy miként függ egy gazdasági forma „gazdasági érzületének”, vagyis „étoszának” a kialakulása meghatározott vallási hittartalmaktól. Itt tehát a kauzális összefüggésnek csak az *egyik* oldalát vizsgáljuk. A „világvallások gazdasági etikájáról” szóló későbbi tanulmányok arra tesznek kísérletet, hogy a legfontosabb kultúrvallásoknak környezetük gazdaságához és társadalmi rétegződéséhez fűződő viszonyait áttekintve, *mindkét* kauzális viszonyt utánajárjanak, mégpedig annyira, amennyire a továbbra is elemzendő nyugati fejlődés *összehasonlítás* pontjainak megtalálásához szükséges.⁴⁷

Weber valódi válasza így nem a *Protestáns etika* tézisének ismétlése, és nem is egyes mozzanatok *gondolati kiiktatása*, hanem olyan kulturális-gazdasági alakzatok vizsgálata, amelyekben *valóban* nem jelent meg *sem* a modern nyugati gazdasági etika, *sem* a protestáns világon belüli aszkézis. Ami itt igazolni tudja a tézist, mely szerint az előbbi hiányának oka az utóbbi hiánya volt, nem más, mint annak bizonyítása, hogy ami a nyugati értelemben vett erkölcsiség kialakulásához a konfucianizmusban „*hiányzott*”, az nem volt más, mint egy megváltásvallás központi, életorientáló ereje;⁴⁸ hogy mint Indiában, a racionális világon-belüli etika kialakulásához nélkülözhetetlen *városi* közeg létrejöttét Ázsiában „részint a töretlenül fennmaradt nemzeti hatalom, részint a kasztidegenség” gátolta meg;⁴⁹ vagy hogy az antik zsidóságban „hiányzott minden *szotériológiai* motívum: minden vallási jutalom a gazdasági kapcsolatok etikai racionalizálására”.⁵⁰

Mint már több ízben, itt is fel kell hívnom a figyelmet arra, hogy mindeme vizsgálódások lehetetlenek volnának az ideáltípusok fogalmak nélkül. A konfucianus „patrimonialis bürokrácia” etikája csak azért vethető össze nyugati vallási etikákkal, mert a Nyugat ismer patrimonializmust és bürokráciát. Adja magát az ellenvetés, hogy ezek a fogalmak a Kelet esetében alig alkalmazhatók, erre válaszolva azonban Weber ismét csak a kémia vagy Avenarius módszeréhez utalna minket.⁵¹ Ami azonban mind a világvallás-tanulmányok mind a *Gazdaság és társadalom* vonatkozó szöveghelyei alapján nyilvánvaló, az a *Protestáns etika* körüli vitának a weberi módszertanra gyakorolt komoly hatása; másképp fogalmazva, az az ösztönzés, hogy Weber a teóriát *még precízebben* igazítsa a megvilágítandó tényekhez.

⁴⁷ Weber 2007a, 19. o.

⁴⁸ Weber 2007c, 178. o. („Konfucianizmus és taoizmus”)

⁴⁹ Weber 2007c, 431. o. („Hinduizmus és buddhizmus”)

⁵⁰ Weber 2007c, 612. o. („Az ókori zsidóság”)

⁵¹ 2014. március 21-én a DOSz „Tavaszi Szél” c. konferenciáján az ideáltípus fogalmaknak a konfucianizmus-tanulmányban való alkalmazásáról tartottam előadást. Itt úgy érveltem, azáltal, hogy Weber a Kelet elemzéséhez a Nyugat vizsgálatában kialakított ideáltípusokat alkalmazza, s hogy ahol ezek önmagukban nem elegendők, nem új típust, hanem *két már létező* konstrukció keverékét használja, „fogalmilag adekvátta” teszi Kelet és Nyugat összehasonlítását.

Bibliográfia

Elsődleges irodalom

- Fischer, H. Karl 1972a, „Kritische Beiträge zu Professor Max Webers Abhandlung »Die Protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus«.” In Johannes Winckelmann (szerk.), *Max Weber: Die protestantische Ethik II. Kritiken und Antikritiken*. Siebenstern Taschenbuch Verlag, Hamburg. [A következőkben „Winckelmann (szerk.)”]. 11–26. o.
- Fischer, H. Karl 1972b, „Protestantische Ethik und »Geist des Kapitalismus«.” Replik auf Herrn Professor Max Webers Gegenkritik.” In Winckelmann (szerk.), 38–43. o.
- Rachfahl, Felix 1972a, „Kalvinismus und Kapitalismus.” In Winckelmann (szerk.), 57–148. o.
- Rachfahl, Felix 1972b, „Nochmals Kalvinismus und Kapitalismus”. In Winckelmann (szerk.), 216–282. o.
- Weber, Max 1999a, „Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus.” In Karsten Worm (szerk.), *Max Weber im Kontext. Gesammelte Schriften, Aufsätze und Vorträge*. InfoSoftWare, Berlin.
- Weber, Max 1999b, „Kritische Studien auf dem Gebiet der Kulturwissenschaftlichen Logik.” In Karsten Worm (szerk.), *Max Weber im Kontext. Gesammelte Schriften, Aufsätze und Vorträge*. InfoSoftWare, Berlin.
- Weber, Max 1972a, „Kritische Bemerkungen zu den vorstehenden »Kritischen Beiträgen«.” In Winckelmann (szerk.), 27–37. o.
- Weber, Max 1972b, „Bemerkungen zu der vorstehenden »Replik«.” In Winckelmann (szerk.), 44–56. o.
- Weber, Max 1972c, „Antikritisches zum »Geist« des Kapitalismus.” In Winckelmann (szerk.), 149–187. o.
- Weber, Max 1972d, „Antikritisches Schlußwort zum »Geist des Kapitalismus«.” In Winckelmann (szerk.), 283–345. o.
- Weber, Max 1987, *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai*. (Ford. Erdélyi Ágnes.) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Weber, Max 1995, *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. (Ford. Józsa Péter, Lissauer Zoltán és Somlai Péter.) Cserépfalvi, Budapest.
- Weber, Max 1998, „A társadalomtudományos és társadalompolitikai megismerés objektivitása”. In *Tanulmányok*. Budapest, Osiris, 7–69. o.
- Weber, Max 2007a, „Előzetes megjegyzés”. (Ford. Somlai Péter.) In *Világvallások gazdasági etikája*. Gondolat Kiadó – ELTE Társadalomtudományi Kar, Budapest. 7–22. o.
- Weber, Max 2007b, „Antikritikai zárszó a »Protestáns etika«-hoz. Összefoglalás.” (Ford. Hidas Zoltán.) In *Világvallások gazdasági etikája*. Gondolat Kiadó – ELTE Társadalomtudományi Kar, Budapest. 25–47. o.

Weber, Max 2007c, „Világvallások gazdasági etikája.” (Ford. Hidas Zoltán, Mesés Péter, Endreffy Zoltán, Ábrahám Zoltán, Tatár György.) In *Világvallások gazdasági etikája*. Gondolat Kiadó – ELTE Társadalomtudományi Kar, Budapest. 51–686. o.

Másodlagos irodalom

- Bakker, J.I. (Hans) 2003, „The Weber–Rachfahl Debate: Calvinism and Capitalism in Holland? (Part One).” *Michigan Sociological Review* 17, 119–148. o.
- Davis, Wallace M. 1978, „»Anticritical Last Word on The Spirit of Capitalism« by Max Weber.” *American Journal of Sociology* 83/5, 1105–1131. o.
- Erdélyi Ágnes 1999, „Max Weber és a 20. századi társadalomtudomány.” In *Akik nyomot hagytak a 20. századon 5. Max Weber és a 20. század társadalomtudományi gondolkodása*. Napvilág Kiadó, Budapest. 7–31. o.
- Erdélyi Ágnes 2011, „Az »adekvát okozás« problémája a történetírásban és a szociológiában”. *Szociológiai Szemle* 21/2, 18–31. o.
- Giddens, Anthony 1992, „Introduction.” In Max Weber, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. Routledge, London/New York. vii–xxiv. o.
- Ringer, Fritz 2000, *Max Weber's Methodology. The Unification of the Cultural and Social Sciences*. Harvard University Press, Cambridge/London.
- Segre, Sandro 1989, „Max Webers Theorie der kapitalistischen Entwicklung.” In Johannes Weiß (szerk.), *Max Weber heute. Erträge und Probleme der Forschung*. Suhrkamp, Frankfurt am Main. 445–460. o.
- Steinert, Heinz 2010, *Max Webers Unwiderlegbare Fehlkonstruktionen. Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*. Campus, Frankfurt/New York.